

תקציר

א. הקדמה

בתקופה הרומית והביזנטית (תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד) הייתה החקלאות הארץ ישראלית חלק מרכזי של הכלכלה, התרבות והדת. לתחום המחקר החקלאי בעבר פנים רבות: הלכתיים, תרבותיים, סוציולוגיים ופולקלוריסטיים, ובמחקר זה נתמקד בעיקר בהיבטים החקלאיים והכלכליים של המטע הישראלי. ענפי המטע היו חלק חשוב במכלול החקלאי, לעיתים עד כדי שני שלישים מכלל אדמות החקלאי, כמאמרו של רבי יוחנן תושב הגליל: "שיהיו נכסיד משולשין, שליש בתבואה, שליש בזיתים, ושלש בגפנים" (בבא מציעא קז ע"א), אלו פירנסו והיוו חלק מכריע מסך כל הייצור הכלכלי. החקלאות בארץ הייתה בעבר נחלתם של כל שכבות העם. מושגים חקלאיים נהירים היו לעובד האדמה, כמו לתנא ולאמורא יושבי בית המדרש שהיו קשורים לאדמת הארץ. האם עובדה זו בצד גורמים נוספים יצרו גם הבדלים בין רמת הידע החקלאי הארץ ישראלי לזה של העמים השכנים. האם היה שוני בזני הפירות, באיכותם, ביבולים ובתפוקה של התוצרים החקלאיים, זאת ועוד ננסה לברר במחקר זה. נושא מחקר זה, המטע בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, לא זכה לתשומת לב מספקת, וצריך הוא לדעתנו להימנות עם נושאי המחקר המרכזיים של תרבותנו. במחקרנו זה ננסה להשלים במעט חסר זה.

ב. מטרת המחקר

1. הכרת עצי מטע מרכזיים של ארץ ישראל בתקופה הרומית והביזנטית.
2. הכרה ותאור של עבודת המטע (משלב הכנת קרקע המטע ועד הקטיף).
3. ניסיון להעריך את רמת הידע והתרבות החקלאית הארץ ישראלית, בהשוואה לרמת העיסוק בנושא כיום.
4. השוואת המידע לעיל לתרבות החקלאית היוונית והרומית בני תקופות אלו. השוואה לחקלאות המסופוטמית או המצרית תעשה במידה והסוגיות מבהירות את המציאות החקלאית הארץ ישראלית.
5. ניסיון להעמדת מדדים לבחינת מדרג חשיבות עצי הפרי בתקופת מחקרנו.

ג. מתודולוגיה של המחקר

חוקר החקלאות העתיקה של ארץ ישראל, נתקל בקשיים מרובים בבואו לתאר את ענפי החקלאות, שיטות העבודה, כמות היבולים ואיכותם, ההווי החקלאי והערכת הכלכלה החקלאית. לא קל הדבר לחדור לעומק הדברים, בעיקר בשל הניתוק מאדמת הארץ, מנופה, טיבעה, ומהמסורת החקלאית שלה, עקב שנות הגלות הארוכות. בעקבות ניתוק זה נעשו סתומות וחתומות עובדות והלכות מרובות, הנובעות מהמציאות החקלאית בארץ בתקופת מחקרנו. מונחים חקלאיים ובוטניים רבים (המופיעים במקורות), נראים לבן דורנו חסרי פשר ומשמעות. לברורן יש צורך בהכשרה בתחומי דיסציפלינות שונות, הן מתחום הבוטניקה והחקלאות בהווה, הן של החקלאות העתיקה, והן ידע והתמצאות במקורות חז"ל.

ד. תולדות המחקר

מחקרים שונים בתחומי הבוטניקה, הראליה התלמודית והארכיאולוגיה, עסקו בנקודות מבט מגוונות של עצי הפרי והמטע הארץ ישראלי, נציין את חלקם: ה' פוגלשטיין (Vogelstein, 1894),

ע' לעף שבארבעת כרכי ספרו Die Flora Der Juden, ריכז חומר רב הנוגע לצמחים, וזיהה מינים וזנים בארץ ומחוץ לה (Loew, 1924). א' נוימן הוסיף נדבך נוסף לחקר החקלאות, (Neuman, 1932). ש' קרויס ייחד במחקרו כמה פרקים לחקלאות (קרויס, תרפ"ד-תש"ח). ג' דלמן בספרו Arbeit end Sitte in Palaestina, ניסה להקביל את החקלאות המסורתית לזו העתיקה (Dalman, 1964). מ' זגורודסקי כתב על 'החקלאות העברית לפי כתבי הקודש'; פירושו לעיתים רחוקים מן המציאות (זגורודסקי, תש"ט).

חשיבות גדולה לענייננו יש למחקרו של ש' ליברמן, בספרו 'תוספתא כפשוטה' ובמיוחד על סדר זרעים. הוא הפליא להכיר את הספרות היוונית והרומית, אך היכרותו עם הראליה החקלאית מועטת (ליברמן, תשל"ח-תשמ"ח). הגדיל מכולם י' פליקס, אשר הקיף בספריו נושאים חקלאיים מרובים ובתוכם הצומח במשנה והתלמוד (פליקס, תשי"ט; שם, תשכ"ב; שם, תשמ"ג; שם, תש"ן; שם, 1994), וספריו בהלכות שביעית, זרעים, כלאיים ומעשרות (פליקס, תשכ"ז; שם, 1973; שם, תש"ם – תשמ"ז; שם, תשמ"א; שם, תשמ"ז; שם, תשס"א; תשס"ה). בין יתרונותיו של פליקס ניתן למנות את עיסוקו בחקלאות והכשרתו הבוטנית. הוא סקר בעיקר מקורות יהודיים, הוא השלים והשווה מפעם לפעם ידע מתוך מקורות יוונים רומיים ואף מוסלמים, אך אין הוא עורך השוואה שיטתית עם מקורות זרים.

ספרו של ז' ספראי The Economy of Roman Palestine, הוסיף לנו בהבנת הכלכלה החקלאית בתקופה הנדונה (Safrai, 1994). וכן פירושו המחודש על מסכת שביעית (משנת ארץ ישראל, סדר זרעים (ה), תשס"ח). ספרו של ז' עמר 'גידולי ארץ ישראל בימי הביניים' (עמר, תש"ס), משלים ידע רב על עצי הפרי בימי הביניים, שהם המשכה של תקופת מחקרנו (עמר, תש"ס). מידע חשוב עולה מספריו של א' גור שכתב על ענפי המטע הארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-20 תקופת חידוש החקלאות המודרנית בארץ (גור, תש"ח; שם, תשט"ו; שם, תשל"ד; גור ורפפורט, תש"ט; גור וליברמן, 1956; שם, 1960). ספריו של א' זינגר הוסיפו מידע מהמחקר המודרני בנושא הזית (זינגר, 1969; שם, 1985).

ה. מקורות המחקר

הממצא הארכאולוגי מועט, במיוחד בכתובות וציורים מההווה החקלאי בארצנו. ספרות המיוחדת לנושאים חקלאיים נעדרת במקורותינו, ובאגדה לא הובאו הדברים הקשורים לחקלאות, אלא לצורך המשל והאלגוריה. כל זאת בניגוד לתרבות ההלניסטית והרומית שבה נכתבו חיבורים שהחקלאות היא עיסוקם המרכזי. חומר חקלאי רב מצוי בספרות ההלכה והמדרש של תקופת המשנה והתלמוד. ברם יצירה זו רבת אנפין, מצויים בה מדרשים, הלכות, שקלא וטריא, קושיות ותירוצים, הפזורים על פני מסכתות מרובות, בכל מקורות חז"ל. ספרות חז"ל הענפה אינה מעמידה בפנינו תמונה רציפה ובהירה של החקלאות בארץ, הפרטים החקלאיים במקורות אלו היו בדרך כלל חסרי חשיבות אידיאלית, היו הם פרטים טכניים, או דוגמאות משפטיות בלבד. נתון זה מוסיף לאמינותם מחד, ומאידך מקשה הוא על הבנתם ואיסופם, על כן שלב חשוב בעבודה זו הוא עיון, הבנת המקורות וליקוטם. דומה כי לאחר מיון מדוקדק של המקורות, מאפשרים הם לנו למלא את חסרון זה, ולהעמיד תמונה רחבה ומלאה יותר של ענפי המטע הארץ ישראלית בתקופה זו. יש תנאים ואמוראים שלהם הייתה זיקה מיוחדת לנושאים אלו, מהם יש להזכיר את רבן שמעון בן גמליאל, שקבע כללים גיאו בוטניים לגבי תפוצת צמחים (תוספתא שביעית (ליברמן)

פ"ז הי"א; בבלי, פסחים נג ע"א), את רבי יוחנן (האמורא מטבריה), ורב ושמואל בבבל. ספרות חז"ל נוצרה במהלך מאות שנים, נשאלת השאלה האם ניתן להסיק מספרות האמוראים על החקלאות ימי המשנה או אף על ימי הבית השני, ולהפך? נראה כי ברוב המקרים התשובה לכך חיובית, באשר החקלאות מעיקרה היא שמרנית, ובשיטות היסוד החקלאיות לא חלו שינויים מפליגים, במשך תקופות ארוכות. לא כן הדבר לגבי אימוץ גידולים חדשים.

במחקרנו זה השתמשנו במקורות ארץ ישראלים וגם בבליים. ענף התמרים בבבל קדום ונרחב יותר מגידולו בארץ, על כן הפקנו מידע רב ערך מהתלמוד הבבלי, והשוואתו לשיטות הגידול שהיו נהוגות כאן. יצאנו מתוך הנחה שרוב הבריתות שבתלמוד הבבלי מקורן בארץ, ושקועה בהן הרבה מתורתם של אמוראי ארץ ישראל, ובתוך כך גם מסורות ועובדות חקלאיות. יש לחזור ולהתריע כנגד הטעות המקובלת, שהחקלאות הערבית המסורתית היא בבואה או המשכה של החקלאות העברית הקדומה - רב המפריד על המשותף.

עשירה היא מאוד הספרות החקלאית היוונית והרומית, מהם יש לציין את סופרי הטבע והחקלאות: תאופרסטוס, קאטו, וארו, קולומלה, פליניוס, דיוסקורידס, אתניוס, גאופוניקה ועוד. סופרים אלו חיו בימי הבית השני ולאחריו, הם מתארים את החקלאות בארצם ומחוץ לה. לקחנו בחשבון שהתנאים האקלימיים, האגרריים והחקלאיים היו שונים מאלו שבארץ. עם זאת מצויים קווי דמיון מרובים, במיוחד בשיטות העבודה ובענפי המטע אותם מבקשים אנו לחקור. בעבודה זו התמקדנו בהשוואה בין ספרות חז"ל לבין הספרות החקלאית הרומית, ולא עסקנו בעדויות חקלאיות נוספות כגון: ציורים, כתובות, לממצא הפפירוסים העשיר במצרים וכיוצא באלו. ממצאים אלו חשובים להבנת החקלאות הרומית (וההלניסטית) אבל אין הם ברי השוואה עם ספרות חז"ל בגלל אופיים השונה.

ו. מסגרת המרחב וזמן

מחקרנו עוסק בענפי המטע בארץ ישראל (הכוללים את הגולן, הגליל, השומרון, יהודה והנגב), ביוון וברומא (בבל ומצרים נסקרו באופן חלקי). תקופת מחקרנו מנסה לסכם ידע חקלאי של כ-800 שנים, ימי הבית השני המשנה והתלמוד (מאה א' לפסה"נ – מאה ז' לסה"נ), לכאורה מאחד את שתי תקופות הללו על תהפוכותיהן ותמורותיהן – רציפות המשטר הרומי והתרבות ההלניסטית והרומית, שנמשכו בארץ ישראל לפחות ממחצית השנייה של ימי הבית השני, ועד לכיבוש האיסלאם בראשית המאה השביעית לספירה. והנה עובדה אחת מאפילה על כל הניסיונות להציג רציפות והמשכיות מימי הבית השני לתקופת המשנה והתלמוד, והיא ההבדל התהומי בהיקף ובמהות ידיעותינו על כל אחד מפרקי הזמן הללו. ספרים נוסח חיבוריו של יוספוס או ספרי המקבים, ככל שהם מגמתיים או אפילו 'מגויסים', מספקים לנו אבני בניין בכמות ובאיכות, המאפשרת רישום נרטיב היסטורי שוטף. לא כן המצב באשר לתקופת המשנה והתלמוד. דומה כי בכל הקשור לחקלאות ולענפי המטע הארץ ישראלית, המצב בדיוק הפוך. תאור החקלאות הארץ ישראלית לא הייתה מגמת כתיבתם של יוספוס וספרי המקבים (בני ימי הבית השני), יוספוס אמנם הזכיר בספריו נושא זה אך היה הוא שולי. גם חיבוריהם המקיפים של ג' אלון, ומ' אבי-יונה, המקיפים את זמן מחקרנו, נוגעים אך במעט בפאן החקלאי של הכלכלה הארץ ישראלית.

ז. התרומה למחקר

בעבודה זו עסקנו בחמישה פירות: בזית, בתמר, בתאנה, ברימון ובשקד, ובאופן עקיף גם מעט בגפן. לא במקרה בחרנו בפירות אלו, בעבודה זו רצינו לבדוק מגוון פירות, חלקם (או תוצריהם)

משמשים כמזון בסיסי בתקופה זו, ואחרים המשמשים כתוספת מזון אך אינם עיקרו, וכל זאת על מנת לנסות ולהציב מחקר רחב ומלא יותר של המטע הארץ ישראלי בתקופת הבית השני המשנה והתלמוד.

שונה עבודה זו מקודמותיה (בעיקר אלו של עמנואל לעף ויהודה פליקס, שהיו אבן דרך ובסיס, למחקרים בנושא זה) במספר תחומים: בכך שאין היא עוסקת רק במצוי במקורות השונים ומתוך כך מנסה היא להעמיד את תמונת המחקר, אלא נקודת המוצא וההתייחסות בעבודת מחקר זו, הייתה המחקר המודרני, הן בסדר בחינת העובדות, והן בסדר הפרקים אותם המחקר המודרני מעמיד לחקלאים בני זמננו (כעין אנציקלופדיה חקלאית). בעבודה זו נעשה ניסיון שיטתי להשוואה בין המחקר החקלאי המודרני בפרקים השונים, לבין הידע העולה מהמקורות השונים (חז"ל, הספרות הקלאסית, והחקלאות המסורתית), והעמדתו במבחן מדעי מודרני. בעבודה זו העמדנו את הידע של ענפי המטע באופן נרחב, מהכנת קרקע המטע ועד הקטיף (בפרטי הגידול בהם מצאנו מקבילות מן העבר - הארכנו, ואלו שלא נמצאו להם מקבילות - קיצרנו). בעבודת מחקר זו נעשה ניסיון שטתי להשוות בין המקורות הארץ ישראלים - חז"ל וארכאולוגיה, לבין המקורות הספרותיים היוונים והרומיים (שפרטנו לעיל), ומתוך כך לנסות ולהעריך את רמתם של ענפי המטע הארץ ישראלי לסוגיו, ביחס למקביליו היוונים והרומיים (ואף במעט ביחס לחקלאות המצרית והבבלית) בני אותה תקופה.

ח. הגפן – ענף חשוב שלא נדון במחקר זה הוא הגפן, מקורות חז"ל העוסקים בגפן ובענבים, מרובים הם באופן ניכר מכל יתר עצי הפרי במטע הארץ ישראלי בתקופת מחקרנו (ראו להלן בפרק ו' בסיכום עבודה המחקר, בסעיף 'רמת העיסוק במקורות חז"ל ככלי מחקר'). מקורות אלו עשירים בכמות אך גם באיכות ובמגוון הנושאים בהם הם מטפלים, החל מהכנת השתיל, שלבי הגידול ועד הבציר והכנת היין. היקף המקורות היווניים והרומיים (תאופרסטוס, קאטו, וארו, קולומלה, פליניוס, גאופניקה ואחרים) העוסקים בגידול הגפן ובהכנת היין, חסרי תקדים בהתייחס לכל יתר הפירות שנזכרו על ידם. המקורות עוסקים בפירוט רב בכל פרטי הגידול לכל שלביו. יכולת האקלום והסתגלות הגפן במגוון רחב של סוגי אקלים הקרקע, מקנה לה את האפשרות לצמוח באזורים נרחבים בארץ ובעולם, היין התוצר המרכזי המופק מהגפן שהיה בשימוש נרחב בכל רחבי האימפריה, היה בוודאי התמריץ המרכזי לנטיעה והרחבת שטחי כרמי היין. ממדדי בדיקה רבים עולה כי ענף זה בארץ ישראל ביוון וברומי בתקופה זו, היה בין החשובים ואולי אף החשוב מבין כל ענפי המטע. הסיבה בגינה לא עסקנו בגפן, היא החשש כי העיסוק בענף זה לכל פרטיו יביא להיקף אשר יעשיר וימלא את המחקר כולו, אך לא יהיה בו בכדי להעניק מבט נרחב וכולל יותר על הרכב ומדרג המטע הארץ ישראלי בתקופת מחקרנו. בגלל הצורך לשמור על היקף העבודה נמנענו אפוא מעיסוק מפורט בגפן.

ט. עיקרי המסקנות מפרקי המחקר

פרק הזית – ידע רב על גידול הזית מצוי במקורות חז"ל ובמקורות היווניים והרומיים, השמן התוצר החשוב של הזית, היה מרכיב יסודי במזונו ובחייו של תושב הארץ. במקורות חז"ל מצאנו כ-15-16 זני זיתים שגדלו בארץ, וכמספר הזה גם במקורות היווניים והרומיים. כשלושה רבעים מכלל זני הארץ היו זני שמן, ואלו ברומא כרבע בלבד. כ-87% מכלל זני הזית בארץ היו זני איכות (גודל, טעם, מראה ואחוז שמן), וכמחצית מזני הארץ היו זנים מקדימים, ברומא וביוון באחוזים קטנים בהרבה. זני המאכל היו נפוצים למדי ברומא ויוון וכך גם סוגי המאכל שנעשו מהם. המסיק

בארץ היה בסוף הקיץ ובתחילת הסתיו, ואלו ביוון ורומא אף בתקופה מאוחרת יותר (יתכן והדבר פגע באיכות הזית). ענף הזיתים היה ענף עקרי וחשוב לכלכלת הארץ וכן ביוון ורומא.

פרק התאנה – גם כאן נוכל לציין כי ידע רב על גידול התאנה מצוי במקורות חז"ל שמקורם בארץ ישראל (במקורות הבבליים הידע מועט), במקורות היווניים והרומיים מצוי פרט רב יותר מהמצוי במקורות חז"ל, (אולם בפרק הקפריקציה והסיכה של התאנה הידע במקורות חז"ל מדויק יותר). העץ היה נפוץ ברוב חלקי הארץ, הן בחצר הבית והן בשדה, היו שגידלו את התאנה גם כמטע מסחרי. הפרי נאכל טרי ומיובש והיה תוסף חשוב למזון. במקורות חז"ל מצאנו 9 זני תאנה, ואילו במקורות יוון ורומא נמצאו 26 זנים (יתכן והדבר מרמז על חשיבות היתר שלה שם). גודל התאנה הישראלית היה קטן מאחיותיה באסיה הקטנה יוון ורומא. ההכנסה הכספית מענף זה לא הייתה גבוהה, ועל כן חשיבותו פחותה באופן יחסי לזית.

פרק הרימון – ידע חלקי על גידול הרימון מצוי במקורות חז"ל, ואילו במקורות היווניים והרומיים מצוי פרט רב יותר, חלקו מבוסס על העתקת מידע, ועל פולקלור בלתי מבוסס (בידע העוסק במדדי איכות הפרי מקורות חז"ל עשירים יותר). 2-3 זני איכות נמצאו במקורות חז"ל, וכמספר הזה גם במקורות רומא. רוב זני הרימונים בעבר לא היו טובים (חמוצים, עפזים, בעלי גרעין נוקשה ועוד). הרימון היה עץ נפוץ ברחבי הארץ בחצרות הבתים ובבוסתני הפירות (אם כי לא כפרי מסחרי), את מטעי רימוני האיכות גידלו באזור שכס ובעמקים החמים, בקרבת מקורות מים זורמים. הידע העולה מהמקורות היווניים והרומיים על שימור הפרי (לזמן ממושך) מגוון ומרשים. שימושי הרימון היו מגוונים. ההכנסה הכספית מענף הרימון לא הייתה גדולה, וכך גם חשיבותו לכלכלה הישראלית היונית והרומית.

פרק השקד – במקורות חז"ל מצוי ידע חלקי על גידול השקד, במקורות היווניים והרומיים מצוי ידע מפורט יותר על פרקי הגידול השונים. הקיץ הישראלי החם מתאים יותר לגידול השקד מאקלימה של יוון ורומא, מאחר והבשלת הפרי והקטיפה נעשהו בשלהי הקיץ, ברומא מאוחר יותר. העץ היה נפוץ ברוב חלקי הארץ אך מטעי השקד היו מועטים. במקורות חז"ל מצוי שמו של זן שקדים אחד, ובמקורות היווניים והרומיים אף לא אחד. ניכר כי לרוב זני השקד בעבר הייתה קליפה נוקשה למדי. לשקד היו שימושים מגוונים. השקד היה לפתן לאוכל אך לא עיקרו. ההכנסה מענף זה הייתה שולית, וכך גם חשיבותו בארץ ביוון ורומא.

פרק התמר – ידע רב על גידול התמר מצוי במקורות חז"ל, כך גם במקורות היווניים והרומיים. התמר כגידול מסחרי לא גדל ברומא. הידע החקלאי בגידול התמרים בארץ היה רב ומעמיק, וההישגים החקלאיים היו מרשימים. פותחו זני תמרים איכותיים הראויים לייבוש, וזנים בעלי גודל ומשקל יוצאי דופן. חלקו של הפרי יוצא אל ארצות אירופה. מהמקורות השונים עולה כי 17 זני תמרים שונים צמחו בישראל, ובסך הכול נמצא מידע על כ 41 זני תמרים שונים. ענף התמרים היה אחד החשובים לכלכלה הישראלית, והפדיון הכספי לק"ג היה גבוה פי 6 מהתאנה.

י. מדדים לקביעת מדרג הפירות

במחקר זה נבדקו מספר מדדים לקביעת חשיבות הפירות בארץ ישראל בעבר, ומנויים הם כאן על פי סדר חשיבותם: רמת הידע במקורות היווניים והרומיים, ובמקורות חז"ל, היות הפרי מזון בסיסי, מספר זני הפרי, הכנסה יציבה וטובה מהפרי, יכולת שימור הפרי, אקלים וזמן קטיף, שימושי הפרי, תפוצת העץ. מדדים אלו יוכלו לשמש גם לבדיקת פירות נוספים. מבדיקת כלל מדדי חשיבות הפרי, עולה המדרג לפי הסדר הבא: גפן, זית, תמר, תאנה, רימון ושקד.

יא. רמת העיסוק בספרות חז"ל ככלי מחקר

מסקנה נוספת אותה העלנו במחקר, כי גם רמת העיסוק במקורות חז"ל - קרי כמות האזכורים (על פי הסוגיות), יכולים להוות כלי מדידה לבדיקת חשיבות הפרי (כעין סקר ראשוני). לא נראה כי ניתן להשתמש אך ורק בכלי זה לבדיקת זהות וחשיבות הפרי, אך ניתן להשתמש בכלי זה לבדיקה ראשונית המראה על נטייה או המצביעה על מגמה. כלי זה יכול לשמש ככלי עזר נוסף, אך לא ככלי בלעדי (כל עוד לא הוכח אחרת) לקביעת חשיבות ומדרג הפרי.

יב. רמת הידע במקורות

מקורות חז"ל - ככלל כמות הידע העולה ממקורות חז"ל בכל פרי בפני עצמו (פרט לתמר), נמוכה ממקבילותיה היוונית והרומית, אולם בבואנו להקביל את כמות הידע לרמת הידע החקלאי המתקבל בכל ענף פרי, אין מתאם בין השניים. היינו כמות הידע החקלאי העולה ממקורות חז"ל לכל פרי בפני עצמו, אינה מייצגת את המידע הכולל, שהיה קיים בארץ ישראל באותה תקופה. ההסבר לתופעה זו הוא כי מקורות חז"ל אינם ספרי מידע חקלאי, המידע פזור על פני מקורות רבים. הסקת מסקנות ממקורות חז"ל, מזקיקים לימוד, הבנת הנושא, וההקשר הכללי בו מצוי המקור. על כן נראה כי רק צרוף של כלל המידע החקלאי הרלוונטי העולה ממקורות חז"ל (בפירות השונים), עשוי להצביע על רמת המידע בכל פרי שהייתה מצויה בידי חקלאי הארץ בתקופה זו.

מקורות יוונים ורומיים – הידע העולה מהמקורות יוונים ורומיים רב, מגוון, ומפורט יותר ממקורות חז"ל. סופרים אלו ליקטו ידע חקלאי ככל שהיה ידוע להם באותה העת, וריכזו אותו על פי סוגי הפרי, והוסיפו תובנות משלהם. במקורות אלו נדון על פי המצוי בהם בלבד. חשוב לעיין ולדקדק במידע העולה ממקורות אלו, ובעיקר במה שאין בו. לעיתים רוב מלל מחפה על חסר בפרטי גידול חשובים, אותו נטו להשלים לעיתים בפולקלור חקלאי נפוץ באותה עת.

יג. רמת הידע החקלאי

עיון ברמת הידע בחקלאות היוונית והרומית מעלה, כי בפירות אשר גדלו בארצם כגידול מסחרי רחב היקף (כגון: גפן, זית ותאנה) המידע המתקבל נרחב, מלא יותר ומדויק, ובהתאמה גם התוצאות החקלאיות לגידולים אלו. נראה כי מידע חשוב זה הועבר ונלמד גם בארצות שכנות. פירות אשר לא גידלו ביוון ורומא כגידול מסחרי משמעותי (כגון: תמר, שקד ואף הרימון), המידע המתקבל עליהם אינו מלא. לא אחת הוא נלקט ממקורות מוקדמים יותר, וניכר כי אין בו הבנה מעשית, ותוצאות הגידול היו בהתאם. בחינת המקורות היווניים והרומיים מעלה, כי ככל שכמות העיסוק בפרי גדלה, כך בהתאמה גדלה גם חשיבותו והצלחתו החקלאית.

כאמור חקלאות הארץ פירנסה את רוב תושביה, והדבר מלמד גם על התוצאות החקלאיות הטובות בעבר. הידע החקלאי העולה מספרות חז"ל מועט יותר, הוא מפוזר 'ומוסתר' בין כפלי מקורות. קיבוצו והעמדתו כאחת מעלה כי לרוב הוא מדויק מאוד, ומעטות הן התוספות הפולקלוריסטיות. אין להשוות כמובן את רמת המידע החקלאי בהווה לזה שבעבר, אך רמת הידע, שלבי העיבוד והגידול החקלאי, תואמים למדי את המקובל בהווה, ובפרקים אחדים אף עולים עליו (כגון: בעיבודי הקרקע, שיטת ה'ניר', הזיבול, שטחים מדורגים, זני פירות ועוד). שיטות חקלאיות אלו עשויות לקדם גם את חקלאות ימינו, בבחינת 'מעשי אבות סימן לבנים'.